

İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Zühd Kavramı Üzerine

On the Concept of Zuhd in the Early Sufi Classics

Arzu Eylül YALÇINKAYA

Öğr. Gör. Üsküdar Üniversitesi, Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü

Lecturer, Üsküdar University, Institute for Sufi Studies

Istanbul, Turkey

arzueylul.yalcinkaya@uskudar.edu.tr

orcid.org/0000-0001-6834-799X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 29 Kasım / November 2019
Kabul Tarihi / Accepted	: 13 Şubat / February 2020
Yayın Tarihi / Published	: 15 Haziran / June 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season	: Haziran / June
Cilt / Volume: 7 - Sayı / Issue: 1 - Sayfa / Pages:	1-18

Atıf / Cite as

Yalçinkaya, Arzu Eylül. "İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Zühd Kavramı Üzerine". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2020), 1-18.

Doi: 10.33460/beuifd.652939

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.

Published by Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: Bu makalede ilk dönem tasavvuf klasiklerinde zühd kavramı üzerinde durulacaktır. Zühd kavramı sözlükte terk etmek ve yüz çevirmek gibi anlamlara gelirken tasavvuf istilâhında dünyadan yüz çevirmek ve nefsi mâsivâya yönelik ilgi ve sevgiden kurtarmak manasında kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim ve sünnet zühdü tavsiye etmektedir. Hz. Peygamber'in hayatı zühd örnekleri ile dolu olup konuyla ilgili birçok hadisi bulunmaktadır. Bu konudaki hadislerin derlenmesi neticesinde kitâbü'z-zühd adı verilen eser türü ortaya çıkmıştır. Bu eserlerde zühd kavramı, manevi hayatın nihai hedefi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonrasında, sufi müellifler tasavvuf alanındaki ilk eserlerde zühd kavramına yer vermişlerdir. Bu eserlerde zühd, mânevi yolculuğun son derecesi değil ancak seyrü sülûkun başlangıç mertebesi olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda Kur'an ve sünnet kaynaklı zühd esaslarının sağlam bir şekilde tespit edilerek, mistik hareketlerden farklarının ortaya konulması önemli olduğu kadar, doğuş dönemi zühd ekollerinin ve tasavvuf klasiklerindeki zühd bölümlerinin incelenmesi de anlamlıdır. Bu makalede, ilk dönem tasavvuf klasiklerinde zühd kavramı incelenecektir. Böyle bir çalışma, zühd hareketinin tasavvuf ilmine kaynak teşkil ettiğini göstermesi ve zühdün tasavvufi yaşantıdaki fonksiyonunu anlamaya katkı sağlaması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tasavvuf Klasikleri, Zühd, Seyrü Sülûk, Makam.

Abstract: In this article, the concept of asceticism (zuhd) in the early Sufi classics will be studied. The concept of zuhd (asceticism) means to abandon and turn away in the dictionary. The concept of zuhd is used in Sufi literature to turn away from the world and worldly desires. It is suggested that the life of Islamic asceticism has been influenced by the mystical teachings of other religions. The concept of zuhd has been criticized in various contexts as one of the reasons behind the backwardness of Islamic societies. However, the Qur'an and the Sunnah recommends the asceticism. The life of the Prophet is full of examples of zuhd, and there are many hadiths on the subject. As a result of the compilation of the hadiths on this subject, a kind of work called Kitâb al-Zuhd has emerged. In these works, the concept of zuhd appears as the ultimate goal of spiritual life. Afterwards, the Sufi writers included the concept of zuhd in the first works in the field of Sufism. In this context, it is necessary to reveal the basis of the understanding of zuhd in the Qur'an and Sunnah. Likewise, it is important to study zuhd schools and zuhd sections in Sufi classics. This study, which will examine the concept of zuhd in the early Sufi classics, is important in terms of contributing to the understanding of the function of zuhd in the Sufi life.

Keywords: Sûfizm (Tasavvuf), Asceticism (Zuhd), Early sufi classics, The journey (Seyru Suluk), Stage.

Giriş

Zühd sözlükte terk etmek, yüz çevirmek, buğz etmek gibi anlamlara gelirken tasavvuf literatüründe dünyadan yüz çevirmek ve nefsi mâsivâya olan ilgi ve sevgiden alıkoymak anlamında kullanılır.¹ Kur'ân-ı Kerîm'de zühd kelimesi yalnızca Hz. Yûsuf (a.s) kıssası içerisinde rağbet etmemek anlamında geçmektedir.² Ancak zühd fiilinin terk ile olan kavramsal yakınlığından dolayı, dünya nimetlerinden uzak durmayı tavsiye eden birçok âyet zühd kavramı içinde değerlendirilmiştir.³ Hz. Peygamber'in sünneti, bütünüyle zâhidâne hayatın örnekleriyle⁴ dolu olduğu gibi; kavli sünneti olan hadislerde de zühd kelimesi gerek ibâre gerek işâret olarak birçok rivayette yer alır. Söz konusu rivayetlerin mebzûliyeti, hadis edebiyatında

1 Kâşânî'ye göre sûfi olmayanlar için zühd, bedeni hazları kifayet miktarı ile sınırlandırmaktan ibârettir. Ancak sûfiler bu tanımı kabul etmemişlerdir. Onlara göre böyle bir durumda kalp devamlı surette terk ettiği ile ilgilenme eğilimi gösterebilir. Kâşânî zühdü, avamın, irade ehlinin ve havassın zühdü olarak derecelendirdikten sonra zühdde zühd halinden bahseder ki bu en yüksek derecedir. O da dünyada yüz çevirmeye konu olacak bir şey bulamamak mertebesidir. "Bu bakış sahibi için bütün yaratılmışlar eşitlenir." Ayrıntılar için bk. Abdürrezzak Kâşânî, "Zühd", *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 282-283.

2 *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâlî*, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), Yûsuf 12/20.

3 Zühde ilişkili görülebilecek âyetlerin değerlendirmesi için bk. Selçuk Eraydin, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), 177.

4 Hz. Muhammed'in hayatı her hususta olduğu gibi zühd konusunda güzel örneklerle doludur. Yalnız kendisi bu örneklği yaşamakla kalmamış ashab-ı suffanın da bu tavrı benimsemesine ve yaşamasına vesile olmuştur. Hayatının hiçbir döneminde maddeperest olmamış, parayı altını gümüşü mutlak gaye ve değer olarak görmemiştir. Hasır üzerinde uyuması, kul peygamber olarak mütevazı bir hayat sürmeyi tercih etmesi, dünya ile olan irtibatında asgari ile yetinmesi bunun en açık delilleridir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) zühd hayatı ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Erhan Yetik, "Hz. Muhammed (a.s.)'in Zühd ve Takvâsı", *İslâm'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 51-57.

zühde dair özel bir literatür⁵ oluşmasına imkân verecek ölçüye erişmiştir.⁶ Bu bağlamda ortaya çıkan eserler literatürde, kitabü'z-zühd adıyla geçmektedir. Sonraki dönemde, zühdün, tasavvuf klasiklerinin ıstılaha dair bölümlerinde, tasavvufi bir kavram olarak ele alındığı görülmektedir. Bu makale kapsamında, ilk dönem eserlerinde yer bulduğu şekliyle zühd kavramı üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, makalemizin ana başlıkları, zühd konusunun müstakil bir başlık altında işlendiği ilk dönem klasiklerinden: Ebû Nasr es-Serrâc'ın *el-Lüma'sı*, Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l-Kulûb'u*, Ebû Bekr b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzi'nin *et-Ta'arruf'u*, Abdülkerîm Kuşeyri'nin *er-Risâle'si* ve Hâce Abdullah Herevî'nin *Menâzilü's-Sâirîn* adlı eseridir. Zühd hareketinin tasavvuf adıyla müstakil bir ilmî disiplin olarak ortaya çıkış sürecinin daha iyi anlaşılması açısından, söz konusu kaynaklardaki zühd bahislerinin incelenmesi kanaatimizce önem arz etmektedir.⁷

Konu ile ilgili yapılmış diğer tez ve makaleler, zühd anlayışı ve okulları üzerine odaklanmıştır. Zühd hayatını bütün yönleriyle ele alan bu çalışmaların yanında bizim makalemiz, zühdün mahiyeti üzerine değil, zühd anlayışının, müstakil bir disiplin olarak tasavvufa dönüşmesi sürecine odaklanmaktadır. Bunu gerçekleştirirken de, zühd kavramının ilk dönem tasavvuf klasikleri bağlamında nasıl ele alındığı ve tasavvuf ilmi içerisinde zühdün nasıl konumlandırıldığı üzerinde durulacaktır.

5 Hadis ilminde bu literatüre, Zühd ve Rekâik adı verilmektedir. Hadis kitaplarında zühd hayatını öngören hadislerin bir araya getirildiği bölümlere "kitâbü'r-rikâk" ve "kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik" adı verilmiştir. bk. Mehmet Emin Özafşar, "Zühd ve Rekâik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/534-537; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Kitâbü'z-Zühd*, çev. Mehmet Emin İhsanoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), i-xiii.

6 Ahmet Yıldırım, "Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivayetlerin İncelenmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008), 119-138.

7 Kadir Özköse, Zühd hareketinin Doğu ve Batı mistisizm hareketleri ile karıştırılmaması gereğine dikkat çekerek İslâmî temellerine vurgu yapar. Zühd kavramının Kur'an ve sünnetteki temelleri ve İslâm'daki zühd hareketlerinin ayrıntıları için bk. Kadir Özköse, "Zühd ve Sufilerin Zühde Yükledikleri Anlam: Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 175-192; Doğuş dönemi zühd hareketlerinin Basra, Medine, Kûfe, Horasan merkezli olarak ekolleşmiş olduğu kabul edilir. Daha sonradan tasavvuf dönemi mekteplerinin şekillenmesinde bu merkezlerde gelişen zühd anlayışının etkileri olmuştur. Bu döneme ait eserlerin iyi tahlil edilerek zühd ve tasavvuf ekolleri arasındaki etkileşimlerinin ortaya konulmasının, tasavvuf çalışmaları açısından çok kıymetli olduğunu düşünüyoruz. İlk dönemdeki zühd ekolleri ve tasavvuf mektepleri arasındaki ilişki hakkında daha fazla bilgi için. bk. Cengiz Gündoğdu, "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Ekolleri", *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (1997), 41-61; Hülya Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 87-89; Özköse, Zühd hareketinin doğu ve batı mistisizm hareketleri ile karıştırılmaması gereğine dikkat çekerek İslâmî temellerine vurgu yapar. Zühd kavramının Kur'an ve sünnetteki temelleri ve İslâm'daki zühd hareketlerinin ayrıntıları için bk. Özköse, "Zühd ve Sufilerin Zühde Yükledikleri Anlam: Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", 175-192.

1. Ebû Nasr es-Serrâc'ın el-Lüma'sında Zühd

Sünni tasavvufun en önemli isimlerinden ve sahv ekolünün bir takipçisi olan⁸ Ebû Nasr es-Serrâc (öl. 378/988), zühd konusunu eserinde,⁹ tasavvuf ilminin temel istilahlarını açıkladığı bölüm içerisinde ele almıştır. Serrâc, zühd bölümüne, zühdün her türlü güzel mertebenin temeli olan bir makam olduğunu kaydederek başlar. Müellife göre, Allah'ın rızâsı dışında dünyadaki her şeyden kesilen tevekkül erbabının ilk basamağı zühd olup başlangıçta, zühdü sağlam olmayanların sonraki durumu pek de sağlıklı olmaz. Serrâc, zühdün helâllere karşı takınılan bir durum olduğu kanaatindedir; harâm ve şüpheli şeyleri terk etmek ise zaten kulluğun vecibelerindedir.¹⁰ Eserde zâhidler üçlü bir tasnife tabi tutulmaktadır. Buna göre ilk mertebede mübtedî zahitler bulunur. İkinci derece tahkik ehline, üçüncüsü ise istiğnâ ehli olan zâhidlere mahsustur. Buna göre mübtedî, dünyalık çok bir şeye sahip olmamakla birlikte, sahip olmadığı şeylere karşı bir rağbeti bulunmayan zâhidlerdir. Bunlar Cüneyd-i Bağdâdî'nin zühd tarifine uyarak "Elleri maldan kalpleri tama'dan kurtulmuş" olanlardır. Tahkik ehli, dünyada nefse ait ne kadar haz varsa bütün bunlardan geçmiş olan zâhidlerdir. Maddi zevklerin ötesinde bir de makam ve şöhret gibi manevi zevkler mevcuttur ki, bu mertebedeki zâhidler bu tür dünyevi hazları kalplerinden çıkarmışlardır. İstiğnâ ehli olan zâhidlere gelince, onlar, önceliklerinde farklıdır. Onlar dünyanın bütün nimetleri kendilerinin olsa, kıyamet günü sahip oldukları nimetlerden hesaba çekilmeyecek ölçüde, bir istiğnâ halindedirler. Bunlar, gönüllerinde dünyaya karşı bir rağbet duymayan ve ezelden zâhid olanlardır. Serrâc, bu bölümde Şibli'den bir rivâyet nakleder: "Şibli'ye 'Zühd nedir?' diye sordular. Şu karşılığı verdi: 'Zühd (ile meşgul olmak) gaflettir. Çünkü dünya bir hiçtir. Hiçten zühd etmeye çalışmak ise, gaflettir.'"¹¹ Serrâc burada Yahya b. Muaz'ın "Ârif Allah ile meşguldür, bu yüzden dünyaya hiç iltifat etmez." sözünü naklederken, bir anlamda sonuncu makamda adı geçen istiğnâ ehlinin ârifler olduğunu da söylemektedir.¹²

Bu son mertebeden Serrâc için zühdün bir gâye olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak mübtediler, tahkik ehli ya da dünyanın tesirine açık herhangi bir makamda bulunan kimse için, zühd önemli bir tavidir. İstiğnâ halinde olanlar ise, dünyaya kıymet vermedikleri için, ondan zühd etmek gereği de duymazlar. Dünyada,

8 Hacı Bayram Başer, "Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslâm İlmi Olarak Tasavvuf ya da Fıkh-ı Bâtın", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 101.

9 Serrâc ve eseri *el-Lüma'* hakkında daha fazla bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "el-Lüma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003) 27/258-260; Eserin yazılış gayesi ve tasavvuf literatüründeki yeri hakkındaki daha fazla bilgi için bk. Abdullah Yüce, "Klasiklerimiz 'el-Lüma', *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* (2000), 185-195.

10 es-Serrâc et-Tûsi, *el-Lüma'*, ed. Abdülhalim Mahmûd (Kahire: Dâre'l-Kutub el-Hâdisa, 1960), 72.

11 Serrâc, *el-Lüma'*, 72.

12 Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsi, *el-Lüma' İslâm Tasavvufu: Tasavvufta İlgili Sorular ve Cevaplar*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk, 1996), 45.

esasen değerli bir şey görememektedirler.¹³ Başer'e göre Serrâc, zühd konusunu daha ileri bir düzeye taşımış ve böylelikle zühdün anlamını, Allah'tan başka her şeyden kaçınmak şeklinde genişletmiştir. Müellife göre, bütün tasavvufi makamlar zühd hayatının neticeleri olarak değerlendirilmektedir: Fakr, sabır, tevekkül, rızâ gibi kavramların hepsi temelde zühd hayatının sonuçlarıdır.¹⁴

Bilineceği üzere *el-Lüma'nın* yazılış gâyelerinden biri de tasavvufun ve sûfi yolunun mahiyetini ve sûfîlerin Kur'an, sünnet ve ashabın edebine uygun olan usullerini tanıtmaktır.¹⁵ Bu amaçla Serrâc eserinin ikinci kısmını tasavvufi makam ve hallere ayırır. Zühd kavramı ise, makam başlığı altında yer alan yedi makamdan verâ ile fakr arasında yer almıştır. Verânın anlamının "şüpheli olanı terk olduğu" dikkate alındığında, Serrâc'ın her türlü dünyevi nimeti terk anlamındaki zühdü, verâdan sonra açıklamasındaki maksat daha iyi anlaşılır. *El-Lüma'da* zühdten hemen sonra işlenen makamlar sırasıyla fakr, sabır, tevekkül ve rızâ olarak tertip edilmiştir. Yukarıdaki izahlara göre Serrâc'ın bir terk fiili olan zühdü rızâ ile neticelenen sülûk için bir başlangıç olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Zira dünyaya yönelmiş ve ona değer veren bir kulun; Hakk'a doğru ilerlemesi mümkün olamayacaktır.

2. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l-Kulûb'unda* Zühd

Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî (ö. 386/996), eseri *Kütü'l-Kulûb'da*, zühd makamını yakîn makamlarının altıncısı olarak kaydettikten sonra konuyla ilgili ayetleri izah etmektedir. Mekkî'nin bu bölümde tahlil ettiği âyetlerin, içerik olarak genelde dünya nimetlerinden uzak durmayı ve bu hususta sabırlı olmayı tavsiye eden âyetler olduğu görülmektedir. Buna binaen, Mekkî'nin sabrı, zühdün temel bir şartı ya da öncülü olarak kabul ettiği söylenebilir. Yine bu bağlamda, daha hayırlı olan ahiret nimetleri ve sevap için, dünyanın geçici hazlarından uzaklaşmak gereğine işaret eden âyetlerin de incelendiği ve böylelikle zühdün "terk" ve "rağbet" ile ilişkisinin ortaya konulduğu da anlaşılmaktadır.

Mekkî'ye göre zühd makamına erişmenin temel işareti fakirliktir. Müellifin, fakirlerin üstünlüğüne ve ahirette kazacağı nimetlere yönelik yaptığı nakiller, bu görüşü teyit eder mahiyettedir. O halde, zühdün sabırla birlikte bir başka öncülü yahut şartı da vardır ki o da fakirliktir. Mekkî, sabır ve fakr ile birlikte ihsânın da zühd makamının bir gereği olduğunu düşünmektedir. Müellif bu yaklaşımını, "Muhakkak ki biz, arzın üstündekileri dünya için bir süs kıldık, ta ki amel bakımından daha güzel olduğunu sınyalım." (Kehf, 18/7) mealindeki âyette geçen, ihsân (güzel) kavramı üzerine temellendirmektedir. *Kütü'l-Kulûb* yazarına

13 Serrâc, *el-Lüma'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz, 45-46.

14 Hacı Bayram Başer, *Ebû Nasr Serrâc et-Tâsî'nin Tasavvuf Anlayışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 55.

15 *el-Lüma'nın* yazılış nedeni ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhakim Yüce, "el-Lüma", *Klasik Tasavvuf Kaynakları 1*, ed. Ali Çınar (Ankara: Suf Yayınları, 2003), 39.

göre, ihsân derecesini hakkıyla gerçekleştirebilmek için gereken tavır, zühddür. Zira dünyaya ait nimet ve süsler, bunlara karşı zühd tavrı takınarak yüz çeviren kimselerin tespit edilmesi için, bir imtihan vesilesidir. Mekkî'ye göre, ihsân da sabır ve fakr ile birlikte zühdün unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Bununla birlikte, zühd makamının içinde barındığı güzel meziyetler yalnızca sabır, fakr ve ihsanla sınırlı değildir. Ebû Tâlib el-Mekkî, bu hususta sûfiler arasında yaygın olarak kabul gören "İyi ameller içinde, bütün ibâdetleri içinde toplayan tek amel, dünyada zühd sahibi olmaktır." şeklindeki kanaati zikrederek, zühdün önemine ve kapsamının genişliğine dikkat çeker. Müellif, sonrasında, bu hususta Lokman'ın oğluna nasihate ve zühd sahibi olanların ulaşacağı manevi güzelliklere dair rivayetlere yer vermektedir. Bu ve benzeri rivayetleri dile getirmekten maksadının, sûfilerin zühde verdiği değeri ortaya koymak olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki onların, zühdü yalnızca sabır, fakr ve ihsândan ibaret değil, fakat hikmetten yakine kadar, birçok tasavvufi makamı birleştiren üstün bir derece olarak kabul ettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Bütün makamların en üstünü ise muhabbettir. Mekkî, Hz. Peygamber (a.s.)'ın bu hususta "Eğer Allah Teâlâ'nın seni sevmesini istersen dünyada zühd sahibi ol"¹⁶ şeklindeki sözlerini hatırlatarak, zühd ile muhabbet arasındaki irtibatı da belirtir. Zira, zühd, dünya sevgisine itibar etmemek ve ondan yüz çevirmektir. Fakat bir şeyden yüz çevirmek başka bir şeye rağbet etmek anlamına gelir. Sevilecek ve rağbet edilen hakiki güzel ise, ancak Allah'tır. O halde zühd, dünyaya küsmek ve ondan uzaklaşmakla bir tür zorluk yaşayacağı sanılan sâlikî; her iki dünya için en büyük nimet olan Hak muhabbetine ulaştırılan en sağlam bir vesile olmaktadır.

Mekkî'nin konuyu oldukça kapsamlı bir şekilde ele almasının sebebi, zühdü hemen bütün tasavvufi kavramlarla ilişkisi bakımından ele almasıdır. Bunlardan en önemlileri olan, sabır, terk, fakr, rağbet, hikmet, yakin ve muhabbet; zühdle olan irtibatları temellendirilmek suretiyle açıklanmıştır. Mekkî'nin bu izah tarzı onun, zühdü sülûkun bütün basamaklarında etkili ve gerekli bir tavır olarak değerlendirdiğini göstermektedir. *Kütü'l-Kulûb*'un yazarı bundan sonra zühdün mahiyetine geçer.

Ebû Tâlib el-Mekkî zühdün hakikatinin anlaşılması için, öncelikle dünyanın mâhiyetinin anlaşılması gerektiğini söyler. "Hiçbir kul dünyânın mâhiyetini öğrenmedikçe, zühdün ne olduğunu öğrenemez."¹⁷ Dünyânın ne olduğu ise, *Kur'ân-ı Kerîm*'de bizzat Allah tarafından çeşitli âyetlerle dile getirilmiştir. Buna göre dünya, yedi şeyden ibarettir: "Kadınlara, oğullara, kantar kantar yığılmış altın ve gümüşe, salma güzel atlara, hayvanlara ve ekinlere duyulan şehvet tutkusu, insanlar için süslendi. Bunlar dünya hayatının metaidir". (Al-i İmran, 3/14) Mekkî, bahsi geçen kaynaklardan doğan bir takım ikincil şehvet ve arzuların

¹⁶ İbn Mâce, "Zühd", 1.

¹⁷ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, çev. Muharrem Tan, 2/364.

bulduğunu kaydeder. Fakat âyetin zahirinden anlaşılan ilk şey, şehvetin dünya olduğudur. Dünyayı sevenlerin sıfatları, âyette belirtildiği şekilde: “Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, tutkulu bir oyalama, bir süs, kendi aranızda bir övünme, mal ve çocuklarda bir çoğalma isteğidir.” (Hadid, 57/20) Mekkî daha sonra bu vasıfların iki sığata indirgenebileceğini “Dünya hayatı, ancak oyun ve eğlencedir.” (Ankebût, 29/64) âyetine atıfla izah eder. Burada eğlenceyi bir anlamda hevâ olarak yorumlayan müellif, getirdiği yorumla bir başka âyeti tahlile yönelir: “Kim de Rabbinin makamından korkar ve nefsi de hevadan sakındırırsa artık şüphesiz cennet (onun için) barınma yeridir.” (Nâziat 79/ 40-41) Âyete göre dünya, nefsin hevâsına uymaktır. Bu ayrıntılı yorum ve tefsirlerin ardından Mekkî dünyanın en temel anlamda hevaya uymak olduğunu söyleyerek; zühdün tanımını yapabilmek için gerekli bütün ön bilgileri delilleriyle sunmuş olmaktadır. Şu halde hevaya uymak dünya ise, zühd hevaya karşı durmaktan ibarettir.

Mekkî, ikinci bir dünya tanımı daha verir ki burada hevâ ile birlikte hevânın sürekliliğine duyulan arzuya da vurgu yapmaktadır. Mekkî, insanın beka arzusunun ifade edildiği âyetlerin tefsirinde, dünyada beka arzusunun da bir tür dünya olduğuna dikkat çeker. Müellife göre, dâr-ı dünyada daha fazla kalma arzusu dünya olduğuna göre, bekanın kaynağı olan Allah'ı istemek ve ona yönelmek zühd olmaktadır.

Mekkî, zühdün hakikatiyle ilgili incelik ve hükümleri serdettiği bölüme, diğer tasavvuf klasiklerinde rastlamadığımız bir tasnifle başlar: Zenginlerin zühdü ve fakirlerin zühdü. “Zühd, iki noktada olur. İlki, mevcûd olan bir şey hakkında gösterilecek zühdür. Bu noktadaki zühd; zühde konu olan şeyin akıldan çıkarılması ve kalbin ondan ayrılmasıdır.”¹⁸ Mekkî'ye göre zühde konu olan şeyin kalpte bulunması halinde, bu durum zühdün sıhhatine mânidir. Çünkü bu durumda, hala bir rağbet söz konusu demektir. Müellife göre bu hâl, zenginlerin zühdü olabilir. Fakirlerin zühdüne gelince, bu ancak zühde konu olan şeyin kalpte ve elde mevcut olamaması durumunda gerçekleşir. İçinde bulunduğu mahrumiyet durumundan memnun olmak, fakirlerin zühdü olmaktadır.

Kütü'l-Kulûb müellifi, zühd ile ilgili hükümlerin çok önemli bir kısmını Yusuf Suresi'nde Hz. Yusuf (as)'ın kuyuya atılması ilgili kıssa bağlamında ortaya koymakta ve yine bu kıssa çerçevesinde zühdün hakikatini tespit etmeyi sağlayacak bazı esaslar belirlemektedir. Bunlardan en dikkat çekici olanlarını şöyle sıralayabiliriz: Rağbet ve tamah zühdün zıddıdır, bir şey hakkında zâhid olduğunu düşünüp kalbinde rağbet hissi bulunan kimse ya zühdü bilmemekte ya da nefsin oyunlarını tanımamaktadır. Hakkında zâhid olduğu sanılan şey elden çıkmadan ve yerine Allah sevgisi konulmadan zâhid olunamaz. Benzer şekilde, bir şey için emel besleyip onu kendine ayıran kimse, zâhid olarak anılamaz. Sahip olunan bir şey bulunmadığında, sahip olunmayanlara yönelik bir zühd sahih olmaz.

¹⁸ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, çev. Muharrem Tan, 2/371.

Ancak şartlarına uymak koşuluyla böyle bir durumda da zâhid olunabilir ki o da herhangi bir şeye sahip olma ya da kaybetme durumunu müsâvi görmektir. Varlığa rağmen zühd ise, ancak ârifler için mümkündür.

Zâhidliğin sıfatları adlı bölümde müellif, zühd için bir ölçü vermektedir: Buna göre kişi sahip olduğu nimetle sevinç ve elden kaçırdığı nimet için de üzüntü duymuyorsa, zühd makamına ulaşmış demektir.¹⁹ Bu ölçüden sonra Mekkî zühd ile ilgili şöyle bir derecelendirme yapar: Müminlerin zühdü, rağbet ve arzu duyulan şeyi zorlanarak da olsa elden çıkarmaya çalışmaktır. Zühdün kemâli ise, zâhidin gözünde dünyanın küçülüp değersizleşmesiyle olur. Zâhid bu haldeyken, zühd sahibi olduğunun farkında değildir. Mukarrebûn makamının zühdü ise, nefsi için değil fakat nefsi üzerinde zühd sahibi olmak şeklinde gerçekleşmektedir.

Ebû Talib el-Mekkî, zâhidlerin makamları adlı özel bir bölümde, zühd makamlarını daha ayrıntılı olarak ele almaktadır: İlk sözü edilen makam, hemen her müminin nasibine düşen dünya nimetlerinden yüz çevirmesi ile gerçekleşen zühd olarak belirtilmektedir. İkinci derece zühd dünyanın haram kılınan lezzet ve nimetleri konusunda gösterilen zühddür ki bu yine müslümanların umumu için geçerli olan bir makamdır. Üçüncüsü şüpheliler karşısında takınılan zühd olup vera ehline mahsustur. Zühdün dördüncü türü ise, helal nimetler konusunda gösterilen zühddür. Bu derecelendirmenin benzer ifadelerle sûfi müelliflerin eserlerinde rastlanan yaygın bir tasnif olduğu söylenebilir.

Mekkî'ye göre yakın makamları dokuz tanedir ve bu makamlar sırasıyla şöyledir: Tevbe, sabır, şükür, recâ, korku, zühd, tevekkül, rızâ ve muhabbet. Mekkî'nin zühdü tevbe, sabır gibi irâde gerektiren makamlardan sonra ve fakat rızâ ile muhabbet gibi daha çok Hakk'ın kula teveccühüne mebni olan makamlardan önce ele alması, kendisinin zühdü seyrü sülûkun irâde ve gayrete bağlı konularından biri olarak gördüğü şeklinde yorumlanabilir. Mekki için zühd sülûk açısından oldukça önemli bir kavramdır. Buna göre zühd, manevi tekamülün yalnızca ilk zamanlarına ait bir derece değildir. Kulun, zühd öncesinde tevbe ve sabır gibi iradenin sağlam bir şekilde ortaya konulmasını gerektiren iki makamı gerçekleştirerek; korku ve recâ arasında dengede bulunmayı tecrübe etmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde tedrici bir sürecin ardından kişi, dünyadan yüz çevirmek için lazım gelen irâde ve güce erişmiş olacaktır. Zühde erişen, yani terki gerçekleştiren; Hakk yolunda yakının ileri derecelerine doğru ilerleyebilecektir. Buradan Mekkî'nin tasavvufu büyük ölçüde zühdün gerçekleşmesi şartına bağladığı; ancak tasavvuf yolunda bu dereceyi nihai bir hedef olarak görmeyerek salike rağbet edilecek rızâ, tevekkül ve muhabbet makamlarını işaret ettiği anlaşılmaktadır.

¹⁹ Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, çev. Muharrem Tan, 2/377.

3. Kelâbâzi'nin *et-Ta'arruf Eserinde Zühd*

Ebû Bekr b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzi (öl. 380/990) *et-Ta'arruf* adlı eserinde, zühdü tasavvufi makamlar içerisinde, tevbe ve sabır arasında bulunan bir makam olarak ele almaktadır.²⁰ Kelâbâzi eserinin ilgili bölümünde zühd konusunu işlerken, Cüneyd, Yahya B. Muaz, Mesruk, Şibli, Ebû Bekir Vasıtî gibi sûfilerin rivâyetlerine yer vermektedir. Sûfilerden yapılan rivayetlerin içeriği genel olarak dünyanın Allah indindeki değersizliği ve bu açıdan orada Müslümanın rağbet edecek bir şey bulamayacağı üzerinedir. Bu nedenle, sâlik için gerekli olan tavır zühd olmaktadır.²¹

Araştırmacılar, Kelâbâzi'nin *et-Ta'arruf* unda, mevzû ve İsrailiyattan rivayetlerin bulunmaması ve kendisinin rivâyetler üzerine yorumda bulunmaktan çekinmesi nedeniyle; tasavvuf anlayışının Kur'ân ve hadis çizgisinde olduğunu kaydederler.²² Bu nedenle, kimi zaman selefler tarafından da takdir gördüğü bilinmektedir. Zühd hakkındaki ilk rivâyet, sahv ekolünün kurucusu olan Cüneyd-i Bağdadi'ye aittir. Müellifin burada yine sahv mektebine mensub olan Yahya b. Muaz²³ ile tasavvufunu tevhid üzerine kurmuş olan Şibli'nin²⁴ rivâyetlerine yer vermiş olması da dikkate değerdir. Cüneyd, Yahya b. Muaz ve Şibli isimlerine hemen aynı sırayla *el-Lüma*'da da rastlanmaktadır. Bu da Kelâbâzi'nin, zühdün temel unsuru olan terk fiilini, insan tabiatını yıpratıp ve Hakk'ın helal kıldığı şeyleri büsbütün terk etmeyi gerektirmeyecek bir çizgide gördüğü anlamına gelir.

Esasen müellif eserinin otuz dördüncü bölümünü tasavvufun mahiyetine ayırmıştır. Burada tasavvuf ve sufi terimleri, sûfilerden nakillerle ele alınmaktadır. Kelâbâzi, bahsin sonuna doğru eserin sonraki bölümlerinde tasavvufi makamları ele alacağını kaydetmektedir. Gerçekten de bundan sonraki başlık, sülûkun ya da tasavvufi makamların ilki olarak kabul edilen tevbedir. Müellif, tevbenin hemen akabinde ise zühd kavramına yer vermiştir. Zühd konusundaki izahlarında sonra sabırla devam etmekte ve böylelikle sırasıyla fakr, tevazu, havf, takva, şükür, rızâ, yakın, zikir, üns, kurb, ittisal, muhabbet ve daha birçok tasavvufi makam/mesele hakkında bilgi vermektedir.²⁵ Kelâbâzi'nin zühdü, tasavvufi makamlar içerisinde tevbeden sonra ele alması, zühdü sülûkun başlangıcında gerçekleştirilmesi gereken bir derece ya da mânevî tekamülün öncelikli şartı olarak kabul ettiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, zühd tasavvuf yolunun başlangıcı ve esasıdır.

20 Erhan Yetik, "Klâsiklerimiz/5 'et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf", *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi* (2001), 260.

21 Ebu Bekir Muhammed b. İbrâhîm Kelâbâzi, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 142-143; Ebu Bekir Muhammed b. İbrâhîm Kelâbâzi, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, haz. Abdürrezzak Tek (Bursa: Bursa Akademi, 2016), 111.

22 Vahit Göktepe, "Kelâbâzi ve Tasavvufi Görüşleri", *Ekev Akademi Dergisi* 36 (2008), 87-106.

23 Salih Çift, *Tasavvufu Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ b. Muâz er-Râzi Hayatı, Fikirleri ve Duaları* (İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001), 220.

24 Dilaver Gürer, "Şibli, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 39/125-126.

25 Kelâbâzi, *et-Ta'arruf*, haz. Abdürrezzak Tek, 108-138.

4. Abdülkerim el-Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'sinde Zühd

Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)²⁶ *er-Risâle*'sinin birinci bölümünde tasavvuf istilahlarını ele almaktadır. Bu istilahların bir kısmı, tasavvufi hallere ve manevi bilgilere delalet etmektedir.²⁷ Bilineceği üzere müellifin eseri kaleme alma sebebi, tasavvufu öncelikle bu yolun müntesiblerine ve ikinci olarak da bu yolu merak eden ilgililere tanıtmaktır. Bu amaçla incelediği kavramlardan biri olan zühd, eserin birinci bölümünde verâ ile samt kavramları arasında yer almaktadır.

Kuşeyrî, zühd konusuna, sûfilerin zühd tanımında düştükleri ihtilafı ortaya koyarak başlar. Buna göre sûfilerin bir kısmı, zühdün harama karşı takınılacak bir tavır olduğu kanaatinindedirler. Helallere karşı ise -şükretmek şartıyla- kişi dilediği gibi davranmakta muhayyerdır. Bazı sûfiler zühdün haramda şart olduğunu; helal olan şeylerde ise azla iktifa etmek suretiyle zühd sahibi olmanın fazilet olduğu görüşündedir. Bazı sûfiler ise, eldeki malı hayır işleri için harcadıktan sonra azla yetinmeyi, zühd haline daha uygun bulmuşlardır. Bazıları da eldekinden razı olup daha çoğuna rağbet etmemeyi, zühd olarak görmüşlerdir. Fakirler için isabetli olan tavır sabır iken, mal sahipleri için şükürdür.

Er-Risâle'nin yazarı, sûfilerin zühd ile ilgili farklı görüşler ve sözler beyan etmelerinin sebebini, buldukları makam ve hallerin farklılığına bağlar: Sufilerin her biri kendi vaktine haline istidadına göre zühd hakkında görüşlerini beyan etmişlerdir. Müellif daha sonra farklı zühd tariflerini ortaya koyacak şekilde sûfilerin sözlerinden nakillerde bulunur. Zühd bahsinde kendisinden rivayette bulunulan otuz kadar sûfinin isimleri şunlardır: Süfyan Sevrî, Serî Sakâtî, Ebu Osman, Ebu Ali Dekkâk, Yahya b. Muâz, İbnü'l Celâ, İbnü'l-Hafif, Nasrabâzî, Cüneyd, Ebû Süleyman Dârânî, Ahmed b. Hanbel, İsa b. Yunus, İsa b. Yunus, Şakik Belhî, Yusuf b. Esbât, Abdullah b. Zeyd, Ebu Süleyman Darâni, Ruveyym, Şibî, Ebû Hafs, Hasan Basri, Zünnûn Mısri, Muhammed b. Fazl, Kettânî, Bişr-i Hafî, Bîkendî, Hâtemü'l-Asamm, Fudayl b. İyaz.²⁸ Tasavvuf araştırmacısı Ceyhan, Kuşeyrî'nin sûfilerden yaptığı zühdle ilgili tanımları sistematize etmiş; bazı sufilerin zühdü, zahiri emarelerine istinaden tanımladığını ve bazılarının ise zahiri-batini unsurları birlikte değerlendirdiğini kaydetmiştir.²⁹

Kuşeyrî zühdde, *er-Risâle*'nin tasavvufi istilahlar bölümünde; verâ ile samt başlıkları arasında yer vermektedir.³⁰ Verâ, tasavvuf istilahında şüphelilerden

26 Kuşeyrî hakkında bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002) 26/473-475.

27 Kadir Özköse, "Klasiklerimiz/3'er-Risâle", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2000), 199-214.

28 Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 208.

29 Semih Ceyhan, "Zühd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/530-533.

30 Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, ed. Abdülhalim Mahmûd (Kahire, Matabe Müesseset dâre'l-şab, 1989), 218-225.

sakınmak, şüpheli olanı terk etmek gibi anlamlara gelir. Sukût anlamına gelen samt, Kuşeyri tarafından konuşmayı terk etmek anlamında kullanılmıştır. En ileri derecesi ise, dil ile beraber kalbin de Hakk'ın takdiri karşısında sukût etmesi ya da konuşmayı terk etmesi olarak ifâde edilmiştir. Bu sıralamada verâ, şüphelileri terk, zühd, dünya nimetlerini terk, sukût ise terk edilenler konusunda vesveseyi terk ederek Hakk'ın iradesine katılmak şeklinde yorumlanabilir. Zühd kavramı, *Risâle*'nin, tasavvufi makamlar ve haller başlığı altındaki diğer ıstılahlar içerisinde değerlendirilecek olduğunda, tevbe ile başlayan tasavvufi makamların sıralamasına bakmak gereklidir. Kuşeyrî, tevbeden sonra sırasıyla, mücâhede, halvet-uzlet, takvâ, verâ, zühd, samt, havf ve recâ, hüzn gibi makamları ele almaktadır. Sonraki bölüm, sâlikin terk etmesi yahut edinmesi gereken huylar hakkındaki izahlara ayrılmıştır. Akabinde, yine sülûkta birer makam olarak kabul edilen tevekkül, şükür, yakîn, sabır, murakabe ve rızâ konularına yer verilmektedir. Yukarıdaki sıralamada, zühd kavramının, tasavvufi makamların açıklandığı bu bölüm içerisinde tevbeden biraz sonra yer aldığı görülmektedir. Zühd sonrasında kötü fiillerin terkine yönelik bahislerin yer alması terk fiilini kolaylaştıracak, bazı pratik tavsiyelerin hatırlatılması şeklinde yorumlanabilir. Netice olarak, bu tabloya göre Kuşeyrî'nin zühdü tasavvuf yolunun öncelikli şartlarından ve ilk mertebelerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bir terk fiili olarak zühd, Kuşeyrî'nin tasavvuf anlayışında yolun başlangıcında gerçekleştirilmesi gereken ve bu sûretle kişinin Hakk yolunda ilerlemesini temin eden en mühim bir derecedir. Bir başka deyişle Kuşeyrî'ye göre tasavvuf zühdü kapsamaktadır. Buna göre zühdün dünyadan yüz çevirmek şeklindeki ifadesi, tasavvufi hayatın en temel bir esasıdır. Ancak, tasavvufi ıstılahlar bölümündeki zengin içerikten de anlaşılacağı üzere, tasavvuf sadece dünyadan yüz çevirme fiilinden ibaret olmayıp; rızâ ve muhabbet makamlarına erişinceye kadar devam eden bir yoldur.

5. Hâce Abdullah Herevî'nin *Menâzilü's-Sâirîn*'inde Zühd

Ebû İsmâil Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî el-Herevî (öl. 481/1089)³¹ eseri *Menâzilü's-Sâirîn*'in zühd bölümüne "Eğer mümin iseniz Allah'ın (helâlinden) bıraktığı (kâr) sizin için daha hayırlıdır." (Hûd, 11/86) âyetiyle başlayarak hemen akabinde zühdün tarifini yapar: "Zühd bir şeye karşı arzunun tamamen kaybedilmesidir." Söz konusu âyette müminlerin, daha hayırlı olan bir şeye çağrıldıkları görülmektedir ki bu yöneliş tabi olarak bir terki gerektirmektedir. Herevî'nin zühd ile ilgili tanımı, söz konusu âyetin sonrasında yapması bu bakımdan çok anlamlıdır. Çünkü insan, bir arzusundan vazgeçerken, terk ettiği şey mukabilinde daha hayırlı ve güzel bir nimete kavuşacağını bildiği takdirde, terk etme fiilinde sebat edebilmektedir.

31 Müellif hakkın bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/222-226.

Herevî'nin zühdü, kesbedene (zâhîde) ve fiilin kendisine göre iki farklı tasnif ile incelediği görülmektedir. Birincisinde zühd, avam, mürid ve havas açısından değerlendirilir. Buna göre avam için Hakk'a yakınlaşma vesilesi olan zühd, mürid için bir tür vazife olurken, havas için ise seviyeden düşme şeklinde nitelendirilmiştir. Sonrasında Herevî, zühd fiilinin kendi içinde üç derecesi olduğunu kaydederek bunları izah eder. İlk derece haramları terk ettikten sonra, Hakk'ın itibandan korkarak şüpheli iş ve arkadaşlıklardan uzak durmaktır. Şüphelilerin içerisine dünya ehliyle olan arkadaşlık da dâhildir. "Zira sâliğin onlarla birlikte olması, dünyaya karşı hırsının ve isteğinin artmasına, vaktini ve himmetini dünyevî şeyleri elde etmeye harcamasına neden olur." Zühdün bu derecesinde nefsi emniyete alma temayülünün bulunduğu ve bu anlamda avamın zühdüne benzediği söylenebilir. İkinci derecesi, dünyevi hususlarda zaruret miktarıyla yetinerek vaktin kıymetini bilmektir. Üçüncü derece ise "zühdde zühd" olarak nitelenir. Bu mertebede, zühd edecek bir şey görmemek ya da zühd edenin kendi nefsinin görmemesi gibi, ontolojik anlamda fiil ya da failden birinin silinmesi ile neticelenen gerçek zühd ile karşılaşırız.³² Zühdün bu derecesinde yaşanan tasavvufi tecrübeyi "Dünyayı terk ettiğinde zâhid olduğu gibi, [dünyayı] elde ettiğinde de zâhidir. Zira salık bu mertebede fiillerinin Hakk'ın efâlinde fenâ bulunduğunu müşâhede ettiği ve O'ndan başka müessir görmediği için kesbi veya terk etmeyi kendisine atfetmez."³³

Herevî, *Menâzil*'in zühd bölümünde sûfilerin görüşlerine yer vermemiştir. Zühd kavramı ihbât ve verâ kavramları arasında yer almaktadır. Daha geniş olarak değerlendirildiğinde, bu kavram Herevî'nin yüz kadar tasavvufi makamı ele aldığı *Menâzilü's-sâirin* adlı eser içerisinde, giriş kısmı olarak adlandırılan ikinci bölüm içinde on ikinci sırada yer almaktadır. Müellif yakaza ve tevbe ile başladığı makamlar sıralamasını, yüzüncü makam olan tevhid ile neticelendirmektedir.

Bu sıralama göz önünde alındığında, Herevî için zühdün, seyrü sülûkun ilk dönemlerine ait bir makam olduğunu söylemek mümkündür. Şu halde zühd, tasavvufi makamların başında gelmektedir. Öyle ki, sâlik zühdü gerçekleştirmedikçe tasavvuf yolunda ilerlemesi mümkün değildir. Ancak bir terk fiili olan zühdün gerçekleşmesi de yolun tamamlandığı anlamına gelmemekte; tevhide erişinceye kadar salikin aşması gereken birçok engel ve ulaşması gereken birçok makam bulunmaktadır.

6. İmam Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'inde Zühd

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî (öl. 505/1111) eseri *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'in "Kitâbü'l-fakr ve zühd" adlı bölümünde, zühdü sûfilerin bu konudaki çeşitli yaklaşımlarını kuşatacak

32 Hacı Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-sâirin: Tasavvufta Yüz Basamak*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 92-93.

33 Herevî, *Menâzilü's-sâirin*, çev. Abdurrezzak Tek, 94.

şekilde incelemiştir. Gazzâlî'nin, zühdün zahirine yönelik izahları, zühdün bir tarikat erkânı olarak kurumsallaşmasına; bâtınına yönelik açıklamaları ise manevi bir hal ve makam olarak zühdün hakikat ve derecelerinin tespitine vesile olduğu söylenmiştir.³⁴ Gazzâlî, zühdü dünyevi şeylerden kesilmekten ibaret bir fiilden ziyade kalbe ait amellerden biri olarak görmektedir. Zühd amelinin hakikati, arzunun kişi için daha hayırlı olan bir şeye çevrilmesidir. Dünyadan yüz çevirmek, daha hayırlısı yani ahiret içindir. Dünya ve ahiretten yüz çevirmek ise, daha hayırlısı olan Allah içindir. Zühdün alametlerine gelince; bir tür kalp ameli olan zühd, kulun azalarında mutlaka emarelerini gösterecektir. Zühdün şartı terk ettiği şeyi elinde tutabilme gücüne sahip olması, yani terk fiilinin icbari değil fakat ihtiyârî olmasıdır.³⁵

Gazzâlî, zühde teşvik eden temel unsurun, dünya hayatının geçiciliği olduğuna dikkat çekerek, bu hususu düşünmeye teşvik eder. Gazzâlî'nin konuyu ele alırken, dünya hayatının fâniliği üzerine İslâm'ın en temel iki kaynağı olan Kur'ân ve sünnetten deliller getirdiği, sahabe ve ileri gelen âlimlerin uygulama ve görüşlerini değerlendirdiği görülmektedir.³⁶ Sûfilerden rivâyetler arasında Fudayl b. İyaz ve Hasan Basri gibi özellikle zühd tavrı ile öne geçmiş isimler yer almaktadır. En genel manada, incelenen örneklerin konusu, dünya malına ve nimetlerine karşı perhizkâr davranmak, maddi-manevi her türlü zevki terk etmek ve zühdün bir emaresi olarak cömertlik vasfına sahip bulunmak şeklinde özetlenebilir. Kalpte bulunan zühdün, sevilen şeyleri terk ve cömertlik şeklinde kendisini azalarda göstermesi, aynı amelin zahiri yönünü teşkil etmektedir.³⁷ O halde Gazzâlî'nin zühdü, zahir ve batına yönelik bir amel olarak gördüğünü söylememiz mümkündür.

Gazzâlî, sufilerin zühd konusundaki sözleri içerisinde, Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin şu ifadelerini en kapsamlı bir tarif olarak değerlendirmektedir: "Zühd hakkında birçok sözler duyduk. Bizce zühd, seni Allah'tan meşgul edecek her şeyi terk etmektir."³⁸ Gazzâlî'ye göre Dârânî, "Allah'a kalb-i selim ile varanlar başka." (Şu'arâ, 89) âyetine değinerek kalb-i selim kavramını öne almaktadır. Gazzâlî'nin sûfilerden yaptığı alıntılarının, zühdün bir kalp ameli olduğu yönündeki görüşünü teyid eder mahiyette olduğu görülmektedir.

Zahiri anlamda zühdün ölçüsünü kifâyet miktarı olarak belirleyen Gazzâlî, bu konuda faydalı olacak ayrıntılar vermektedir. Zâhidler ne giymelidir, yiyecek içecek hususunda ölçü nasıl olmalıdır? Mesken ve diğer dünyalık zaruretler konusunda bir zâhid hangi prensipleri gözetmelidir? Gazzâlî, burada her ne kadar

34 Konunun ayrıntıları için bk. Ceyhan, "Zühd", 44/530-533.

35 Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002) 4/398-400.

36 Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, ed. Abdülhalim Mahmûd (Kahire: Mektebe't-tevfikiyye, t.y.), 4/303-306.

37 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 401.

38 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 421.

bir ölçü tayin etmeye çalışmış olsa da, istidatların ve makamların farklılığından dolayı kifâyet miktarının kişiden kişiye farklılık arz edebileceğini kaydederek, olası soruları peşinen yanıtlamış görünmektedir.

Gazzâlî meseleyi bütün yönleriyle ele almak amacıyla, zühdü kendisinden mücmel/toptan yüz çevirilen şeyleri dikkate alarak bir tasnife tabi tutmaktadır. Bu tasnife göre birinci derecede nefis ve nefse ait olan şeylerin topluca terki söz konusudur. İkinci derece, nefse fayda veren sıfatların bütününü terk etmektir. Üçüncü derece, mal ve mevki ve bunlara vesile olan şeylerin tamamını terk etmektir. Dördüncüsü insana kudret veren ilim, mevki, kudret gibi şeyleri bütünüyle terk etmektir.³⁹

Gazzâlî, bir başka tasnifte, zâhidlerin terk fiilindeki irade ve gücünü dikkate almaktadır. Bu tasnife göre, zühd ehli üç sınıfa ayrılmaktadır. Gazzâlî birinci derece zühd ehlini mütezehhid olarak isimlendirir ve zühdün en zayıf derecesi olarak yorumlar. Bu zümre yolun başında olanlardır: Dünyaya karşı arzu duydukları halde, mücahede ederek dünyadan uzak durmaya çalışırlar. Mütezehhid, nefisini arıttıktan sonra, heves duyduğu şeyleri gönlünden çıkarır. Zâhid ise önce zühd edip sonra ibâdetle gönlünü temizleyendir. Zühdün ikinci derecesi ise, nail olacağı cennetin ümidi içinde, dünya nimetlerini gönül hoşluğu ile terk etmektir. Daha çoğu ve iyisi için, daha azını terk eden kimse nasıl zorluk çekmezse; bu derecedeki zâhidler de ahiret için dünyayı terk etmekte zorluk hissetmezler. Zühdün üçüncü derecesi ise, elem ve kederden kurtulmak ya da bir nimete nail olmak için değil fakat sırf Allah için, O'nun rızâsına erişmek için yapılan zühddür. Bunlar yalnız Allah'a kulluk eden gerçek muvahhid ve ariflerdir.⁴⁰

Gazzâlî, zühd mertebesinin hakikati, dereceleri, terk-rağbet esaslı bir hal oluşu, halden makama uzanan farklı mertebelerinin bulunuşu ile ilgili pek çok meseleyi, sistemli bir şekilde ortaya koymaktadır. Gazzâlî'nin bu yaklaşımı farklı açılardan eleştirilmiştir. Bizce, Gazzâlî'nin zühd kavramını fakr ile birlikte, aynı konu başlığı içerisinde ele alması, onun zühdü genel olarak hangi konu ile ilişkilendirdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Gazzâlî, *İhyâ'*nın dördüncü cildinde tasavvufi makamları izah ederken şöyle bir sıralama yapmaktadır: Tevbe, sabır, şükür, recâ ve korku, fakr ve zühd, tevhid ve tevekkül, muhabbet, şevk, üns ve rızâ. Zühd, bu derecelendirmede, sülûkun ortalarında tecrübe edilmesi beklenen bir makam olarak görünmektedir. Tevbe ile başladığı nefis mücadelesinde zühd makamı, salikin dünya ve nimetlerini terk hususunda büyük ölçüde irade göstermeye muvaffak olduğu bir derecedir. Eserde, zühdden sonra ele alınan kavramlar da, sâlikin zühd sayesinde kalbi temizlendikten sonra, büyük ölçüde Hakk'ın bir lütfu olarak ulaşacağı mertebeleri göstermektedir. Bu durum, bir terk fiili olan zühd sonrasında, kalbinden dünya nimetlerini çıkarmış olan salikin, Hakk'a olan

39 Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 417-418.

40 Gazzâlî, *İhyâ'u Ulûmi'd-dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 415-417.

rağbeti vesilesiyle muhabbet, üns ve rızâ makamlarına erişeceği şeklinde de değerlendirilebilir. Netice olarak, Gazzâlî'nin *İhyâ's*ında ortaya konduğu şekliyle zühd, muhabbet ve rızâ ile neticelenen tasavvufi yolculuğun son noktası değildir. Gazzâlî'nin anlatımıyla zühd, bu yolculuğun en mühim basamaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Zühd hareketi Hz. Peygamber (a.s)'ın vefatının ardından bilhassa tabiûn ve tebei tabiîn döneminde yaşanan maddi refah ve rahatlığa bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Hz. Peygamber'in zühdle ilgili rivâyetlerinin derlenmesinden oluşan birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin gayesi zühdün bir tavır olarak anlaşılıp benimsenmesine katkıda bulunmaktır. Daha sonra tasavvufun bir ilim olarak teşekkül devrinde kaleme alınan ilk tasavvuf klasiklerinde de zühd kavramının tasavvufi istilahlar arasında yer aldığı ve müellif sûfilerce ilk dönem kaynaklarından istifade edilerek tarif edildiği görülür. Bu bağlamda zühd kavramı ilk olarak Serrâc'ın *el-Lüma's*ının makamlar bölümünde geçer. Serrâc'ın ortaya koyduğu zühd anlayışı kitap ve sünnetle mukayyed bir zühd anlayışıdır. Zühd, *el-Lüma* bağlamında birçok tasavvufi mertebeyi bünyesinde cem eden ve sonraki mertebelerin kendisiyle kaim olduğu temel bir prensip görevi görmektedir. Mekkî'nin eseri *Kütü'l-Kulûb*'da zühdü, yakın makamlarından biri olarak ele aldığı ve muhabbet ile neticelenen seyrü sülûkun esaslarından kabul ettiği anlaşılmaktadır. Kuşeyrî'nin, zühd konusunu izah ederken sûfilerin konuyla ilgili rivâyetlerine oldukça geniş bir yer verdiği ve ortaya çıkan metni yorumlarken sûfilerin farklı mertebe ve neşve içerisinde dile getirdikleri yorumları sistematize etme gayreti içinde olduğu görülmektedir. Neticede bir terk fiili olan zühd Kuşeyrî'nin tasavvuf anlayışında da seyrü sülûkun erken dönemlerine ait bir mertebedir. Ancak salık için burası sülûkun başlangıcı olmakta ve kemale ulaşmak isteyenler için idrak edilmesi gereken daha birçok mertebe bulunmaktadır. Tasavvuf döneminin zirve şahsiyeti Gazzâlî'nin *İhya's*ında zühd konusu, önceki eserlerden daha kapsamlı ve sistemli bir şekilde karşımıza çıkar. Gazzâlî zühdü sistematize etme ve terk fiilini gerçekleştirme hususunda sûfilere bazı yöntemler sunmaktadır. Müellif, zahiri yönüyle zühdü kurumsallaştırmak niyetiyle yeme, içmeden başlayarak günlük hayatın hemen bütün alanlarında zühdün esaslarını tespit eden açıklamalar yapmıştır. Söz konusu amelîyenin olumlu ve olumsuz eleştirilere maruz kaldığı bilinmektedir.

Tasavvuf dönemi klasik eserlerinde zühd, Müslümanın dünya karşısında takınması gereken nihai ve yegâne tavır olmayıp belki tasavvufi hayat için ilk şarttır. Bu dönem eserleri de zühdü ele alırken, zühd dönemiyle aynı kaynakları kullanmıştır. Bununla birlikte, zühd, sahabe ve sonraki dönem büyüklerinin hayatlarında bir tavır ve yaşam tarzı olarak görülürken; tasavvuf klasiklerinden anlaşıldığı kadarıyla sûfiler zühdü manevi yolculuklarına temel olan önemli bir

terk fiili olarak almışlardır. Ancak terki yalnız başına yeterli görmeyerek, daha hayırlısı için gösterilen irade ve rağbeti gerekli bulmuşlardır.

Bu makale kapsamında ilk dönem tasavvuf eserlerinin zühd ile ilgili kısımlarına yakın okumalar yapılarak, zühd hareketinin tasavvuf ilmine kaynaklık teşkil eden yönü incelenmeye çalışılmıştır. Yukarıda adı geçen eserler içerisinde, zühdün büyük ölçüde tasavvuf yolunun ilk makamlarından ya da gerçekleştirilmesi gereken en temel şartlarından biri olduğu görülmüştür. İlmî anlamda konunun çok daha titiz bir çalışma ile ele alınması gereği baki kalmakla birlikte, makalenin mütevazı sınırları içerisinde şu söylenebilir ki: Tasavvuf döneminde zühd, manevî tekâmülün son mertebesi olarak değerlendirilmemektedir. Bu dönemde zühd, dünyaya değer vermemek ve ondan yüz çevirmek bakımından, sufiler için gerçekleştirilmesi gereken öncelikli bir makamdır. Ancak zühd mertebesini gerçekleştiren sâlik için bu bir başlangıç olup sonrasında sâlik seyrü sülûkunda daha sağlam bir şekilde ilerleyecektir.

Kaynakça

- Başer, Hacı Bayram. *Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî'nin Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Başer, Hacı Bayram. "Serrâc'ın Tasavvufa Yaklaşımı: Bir İslâm İlmi Olarak Tasavvuf ya da Fıkh-ı Bâtın". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 101.
- Ceyhan, Semih. "Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühd'ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı". *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*. 471. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Ceyhan, Semih. "Zühd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/530-533. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Çift, Salih. *Tasavvufta Sevgi ve Ümit Yolu: Yahyâ B. Muâz er-Râzî Hayatı, Fikirleri ve Duaları*. İstanbul: Sır Yayıncılık, 2001.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*, ed. Abdülhalim Mahmûd, Kahire: Mektebe't-tevfikiyye, t.y.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed. *İhyâu Ulûmî'd-dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002.
- Göktaş, Vahit. "Kelâbâzî ve Tasavvufî Görüşleri". *Ekev Akademi Dergisi* 36 (2008), 87-106.
- Gündoğdu, Cengiz. "Doğuş Dönemi Zühd Ekolleri ve Tasavvuf Ekolleri". *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (1997), 41-61.
- Gürer, Dilaver. "Şibli, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hakîm, Suâd. *Yirmibirinci Yüzyılda İhyâü Ulûmî'd-dîn*. çev. Yonis İnanç. İstanbul: Nefes Yayınları, 2015.
- Herevî, Hacı Abdullah el-Ensârî. *Menâzilü's-Sâirîn: Tasavvufta Yüz Basamak*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim. *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Kelâbâzî, Ebu Bekir Muhammed b. İbrâhim. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. haz. Abdürrezzak Tek. Bursa: Bursa Akademi, 2016.
- Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli*. haz. Hayrettin Karaman vd.. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlimine Dair Kuşeyrî Risalesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. ed. Abdülhalim Mahmûd. Kahire: Matabe Müesseset dâre'l-şab, 1989.
- Küçük, Hülya. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-Kulûb: Kalplerin Azığı*. çev. Muharrem Tan. 2. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Mervezî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-Zühd*. çev. Mehmet Emin İhsanoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Zühd ve Rekâik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/534-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özköse, Kadir. "Klâsiklerimiz/3 'er-Risâle'". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2000), 199-214.
- Özköse, Kadir. "Zühd ve Sufilerin Zühde Yükledikleri Anlam: Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2002), 175-192.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî. *el-Lüma'*. ed. Abdülhalim Mahmûd. Kahire: Dâre'l-Kutub el-Hâdise, 1960.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali b. Muhammed et-Tûsî. *el-Lüma' İslâm Tasavvufu: Tasavvufla İlgili Sorular ve Cevaplar*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk, 1996.
- Uludağ, Süleyman. "Herevî, Hâce Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 17/222-226. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uludağ, Süleyman. "Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26/473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Uludağ, Süleyman. "el-Lüma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/258-260. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Yetik, Erhan. "Hz. Muhammed (a.s)'in Zühd ve Takvâsı". *İslâm'da İnsan Modeli ve Hz. Peygamber Örneği*. 51-57. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Yetik, Erhan. "Klâsiklerimiz/5 'et-Taarruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf'". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2001).
- Yıldırım, Ahmet. "Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivayetlerin İncelenmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008), 119-138.
- Yüce, Abdülhakim. "Kitap Tanıtım ve Değerlendirme: Klasiklerimiz "El-Lüma'". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (2000)185-195
- Yüce, Abdülhakim. "el-Lüma'", *Klasik Tasavvuf Kaynakları 1*. ed. Ali Çınar. 39. Ankara: Suf Yayınları, 2003.